

במאמר זה אני מבקש לשלב תחום מחקרי - קריאה ספרותית במקרא בדגש על שימוש במילה המנחה, יחד עם תחום יישומי פדגוגי - אסטרטגיות קריאה ולמידה בהוראת התנ"ך בבתי ספר.¹ מגמתו של המאמר להציג בפני קהל המורים והלומדים כלים ללמידה ולקריאה חדשנית בתנ"ך. הגישה עושה שימוש באמצעי הקריאה והפרשנות המודרנית, לצד כלים יישומיים בקריאה של שפה שניה, ובתחום ההוראה המתקנת בהוראת החינוך המיוחד. ההצעה נועדה ליישום ברמות שונות במהלך שיעורי התנ"ך בגילאים השונים. מזה כמה עשורים, התפרסמה ואומצה הצעתו של מרטין בובר להיעזר 'במילים מנחות' בטקסט המקרא בכדי לפענחו ולנתחו.

ההגדרה שהציע בובר לתופעה הייתה:

מילה או שורש לשוני, החוזרים בתוך טקסט או רצף טכסטים או מסכת טכסטים חזרה רבת משמעות: המתחקה על חזרות אלה, משמעות אחת של הטכסטים מתפענחת או מתבהרת לפיו או, מכל מקום, מתגלית לו ביתר שאת.²

בובר וממשיכי דרכו, התכוונו למציאת מילה מסוימת החוזרת בטקסט המקראי, שעונה לקטגוריה 'חזרה רבת משמעות' מתוך כוונה לחתור למגמה הנסתרת של הטקסט. הם כינו תופעה זו: מילה מנחה - כלומר מילה המדריכה את הקורא להגיע לסודו של הטקסט. הדרך שהם הציעו נועדה לחוקרים ולפרשנים המיומנים בקריאת הטקסט המקראי כחלק מארגז הכלים של הקריאה הצמודה והקריאה הספרותית. ההצעה המוגשת בזה פונה לקהל רחב יותר, לקוראים ולומדים ברמות הבנה וידיעה שונים, תלמידי בית ספר בגילאים שונים ודוברי שפות שונות. ההצעה היא לעשות שימוש בטכניקה לאיתור 'המילה המנחה' באופן נרחב יותר הן בהיקף השימוש בו והן באי ההקפדה על התנאי: 'חזרה רבת משמעות', וללא הצורך להגיע לפיענוח המגמה של הסיפור דרך מילה זו. ההתחקות אחר מילה החוזרת פעמים רבות בטקסט גם אם המילה אינה רבת משמעות, עשויה לסייע במיפוי של הטקסט ולהביא להבנה טובה יותר של המשמעויות הגלויות והסמויות המצויות בו. הרחבת השימוש באמצעי זה עשויה לחדד את מיומנויות הקריאה והפרשנות של קוראי המקרא ולהופכם לקוראים מיומנים יותר.

באופן מעשי, ההצעה להלן פונה לקהל המורים, להדריך את תלמידיהם לקרוא את הטקסט המקראי שלא בדרך המקובלת - דרך הקריאה הלינארית מתחילת הסיפור לסופו אלא לקרואו באופן ממוקד המאתר את המילה הבודדת או ביטוי הכולל מילים בודדות בתוך הטקסט. אמנם, הפעולה הראשונית המוצעת היא קריאה שטחית של הטקסט מתחילתו לסופו ללא התעכבות על פרטים ופרשנות של מילים לא מובנות וללא שאלת שאלות. לאחר מכן, ניגשים לטקסט בשנית מתוך תשומת לב למילים החוזרות מספר רב במהלך הטקסט ולסמנם. פעולה זו ניתנת לישום בכלים פשוטים. ניתן לבצע זאת בעזרת טקסט מצולם או מודפס תוך שימוש בצבעים שונים לטובת הסימון. דרך טובה יותר היא לבצע את הפעילות מול מחשב, תוך שימוש בתכנת עיבוד תמלילים על ידי צביעת המילים החוזרות וסימון. הסיבה להעדפת השיטה הממוחשבת היא בזכות הקלות והנוחות הקיימת בדרך זו להעלאת הטקסט עם סימונים ובלעדיהם כמה פעמים (באמצעות העתקה). גם היכולת לשמור את הטקסט בצורותיו השונות ולשתפו במהלך העבודה או בסופה תומכים מאד בדרך זו. יש גם אפשרות לבצע פעילות זו בדרך משוכללת יותר, באמצעות שימוש בכלים טכנולוגיים מבוססים קונקורדנציה דיגטלית המסוגלים להבחין במילים חוזרות בצורות שונות לאורך הטקסט באופן חכם כגון: <http://mg.alhatorah.org/TanakhLab>.

¹ תודות לדני וולף על הערותיו על המאמר ועל המחשבות המשותפות לקראת כתיבתו.

² בובר, דרכו של מקרא, 'ירושלים תשכ"ד עמ' 284

באמצעות כלי זה, ניתן לשדרג את רמת הביצוע של הפעולות ומהירותה, ולהביא לתוצאות בעלות משמעות מחקרית של ממש.

על מנת להדגים את הגישה, אציג את תהליך הקריאה וההנחייה של הפעילות בסיפור חזרת נעמי ורות לבית לחם (רות א').

פרק א' במגילת רות נחלק לשני חלקים או לשתי תמונות.³ הפרק פותח במצג הנוגע לקורות משפחת אלימלך ובתיאור קצר של הטרגדיה הקשה שאפפה את המשפחה בארץ מואב בעקבות עזיבתם את הארץ (א-ה). עיקרו של הפרק בהמשך (פסוקים ו-כב) עוסק בתיאור חזרת נשות המשפחה שנותרו לאחר מות בעליהן לבית לחם. במהלך מסע חזרתם לארץ יהודה, התנהל שיח בין הנשים. נעמי הפצירה בשתי כלותיה לשוב למואב, ערפה השתכנעה וחזרה ואילו רות דבקה בנעמי חמותה ושבה עמה ליהודה.

הקורא המיומן, יחשף בוודאי לנתונים הללו בקריאה רגילה ושגרתית של מהלך הסיפור. אולם ההתמקדות בכמה מן המילים המרכזיות של הסיפור, עשויה להשפיע על ההבנה העמוקה יותר של הסיפור לקורא בכל רמה שהיא.

א. התמקדות בדמויות ובשמות בסיפור

הפעולה הפשוטה ביותר לכל קורא גם אם הוא מתקשה בקריאת עברית ובקריאת טקסט מקראי, היא לאתר את שמות הדמויות בסיפור ולסמנם. המעקב אחר שמות הדמויות בכל סיפור עשויה להקל על הקריאה ועל מהלך הסיפור. לעיתים המעקב אחר הופעת הדמויות עשויה להביא לתוצאות מעניינות ואף לשפר את זיהוי ההתפתחות במהלך הסיפור. יש לציין שפעולה זאת אפקטיבית במיוחד בסיפור המקראי בגלל העובדה שהוא בדרך כלל סיפור קצר, ושבמהלך פרק אחד בדרך כלל קיימת התפתחות רבת משמעות ולכן, מעקב אחר הדמויות לאורך פרק אחד עשויה להיות משמעותית כבדוגמה שלפנינו.

בתחילת הסיפור, במצג, מופיעים שמותיהם של שלושה גברים: אלימלך, מחלון וכיליון. שלושתם מתים במהלך השהיה שלהם במואב, (יצוין שהשורש 'למות' - בולט בחלק זה) השם של כל אחד משלושת הגברים המתים מופיע ביחידה זו פעמיים. לאחר מכן הם אינם נזכרים עוד במהלך הפרק.

מבין הנשים: עורפה החוזרת למואב בהמשך סיפור המסע מופיעה במהלך הפרק פעמיים. פעם אחת במצג ופעם שני בעת פרידתה משתי הנשים (פס' יד), לאחר מכן עורפה אינה נזכרת עוד.

בשמונת הפסוקים הנותרים מופיעות רק נעמי ורות. רות מופיעה במהלך הפרק 4 פעמים: פעמיים בצמידות לעורפה עד פסוק יד. בשלב זה נדמה עדיין שההתייחסות אליהן, בדומה למחלון וכיליון היא בצמידות כאל זוג.⁴ לאחר פרידת עורפה מופיעה רות עוד פעמיים לצד נעמי (הופעתה האחרונה משובצת בפסוק האחרון של הפרק).

השם של נעמי מופיע במהלך הפרק 8 פעמים והופעתו מלווה את הסיפור כולו. (פעמיים במצג, פעמיים בשיח עם שתי הכלות ועוד ארבע פעמים לאחר הפרידה מעורפה).

כך נראית מפת הפרק כשבוחנים את מהלכו אך ורק דרך הופעת שמות הדמויות בו:⁵

³ בשל העובדה שמאמר זה אינו עוסק בממצאי המחקר הספרותי, אמנע מהפניות נרחבות לתחום זה ואסתפק בהפניות מועטות. ההממצאים הספרותיים אינם מהווים תנאי לטענות הדידקטיות המוצעות בזה.

⁴ בעניין זה ראו יוכוח בין גרוסמן (רות, גשרים וגבולות, אלון שבות, תשע"ו, עמ' 78 הערה 46) ובין אבנרי (עומדות על הסף: שייכות וזרות במגילת רות ואסתר, ירושלים תשע"ה, עמ' 13). לדעת גרוסמן, בשונה ממחלון וכיליון המופיעים תמיד בצמידות, אצל רות ועורפה כתוב 'שם האחת ערפה וְשֵׁם הַשֵּׁנִית רות'. הבדל זה מעיד לדעתו על ההבחנה הקיימת כבר מלכתחילה בין שתיהן. ייתכן שהאמת ממוצעת בין שני הכותבים, כלומר, בעובדה שהן מופיעות בצמידות עם הפרדה מסוימת ישנה רמיזה, על הצפוי להתרחש בהמשך כלומר, פרידה בין שתי הכלות.

⁵ דרך כתיבה הרשימה נועדה, להמחיש את תנועת ההתקדמות של הסיפור דרך הופעת הדמויות והיעלמותן.

אלימלך - 2 פעמים (א-ג)

מחלון וכיליון - 2 פעמים (א-ה)

עורפה - 2 פעמים (ד-ו)

רות - 4 פעמים (ד-כב)

נעמי - 8 פעמים (ב-כב)

אין צורך וייתכן שזה לא יהיה זה נכון לייחס משמעות רבה לסדר המופתי הקיים במספר ההופעות של הדמויות: 2 הופעות לדמויות הנדחות והנעלמות; 4 הופעות לשם של רות הבוחרת לחבור לנעמי ו- 8 לנעמי הדמות הראשית בסיפור זה. ייתכן שיש לדבר משמעות סמלית אך גם אם לא, בוודאי שניתן לעשות בנתון זה שימוש דידקטי בהמחשת המיפוי ותמונת הפרק. המבט על ההיעלמות המודרגת של הדמויות במהלך הפרק והסיום עם שתי הדמויות, יוצר תשתית מעניינת למעקב אחר הסיפור גם בלא שנכנסים לפרטיו ולעומקו.

ההצעה לפעילות הדידקטית הנגזרת מממצאים אלו היא שלאחר קריאה ראשונית של פרק א'. המורה יפנה אל תלמידיו בבקשה לסמן את שמות הדמויות המופיעות בסיפור, ולנסות להסביר את הופעתן והיעלמותן במהלכו. בדרך עבודה זו התלמיד יוכל להגיע למסקנה שהמפה הזאת משרטטת את מהלך הפרק. הגברים נעלמים בגלל מותם, עורפה נעלמת לאחר שבחרת לחזור למואב, רות ונעמי ממשיכות להופיע עד סיום הסיפור. לאחר הבנה פשוטה זו ניתן לחשוב ולדון עם התלמידים האם היעלמות הגברים נובעת בגלל התנהגותם, והאם בסיפור נזכר חטא כלשהו?⁶

בנוגע להיעלמות עורפה לאחר בחירתה לשוב אל מואב, ניתן להעלות שאלה דומה: האם היעלמותה מהבמה של הסיפור, מלמדת משהו על בחירתה הלא טובה? או שמא היא נועדה להבליט את הבחירה הלא צפויה של רות ללכת עם נעמי. כלומר הדמות של עורפה משקפת את ההתנהלות הנורמטיבית והצפויה בעוד שרות מתנהלת באופן מפתיע ובלתי צפוי.

ההופעה המשותפת של רות ונעמי בתיאור ההליכה לארץ יהודה מבליטה את הזהות הרעיונית והאידיאולוגית של רות עם נעמי הנאמרת באופן מפורש בנאומה של רות במענה לדברי נעמי. התמונה המשתקפת ממפה זו מהווה תשתית יעילה מאד ללימוד מעמיק בפרק. בדף כולל של הפרק, שבו הדמויות מופיעות בצבעים שונים רואים תמונה ברורה של הופעת השמות והיעלמותם. לצד הדמויות הנזכרות, מופיע שם ה' בכינוי שם הויה במהלך הפרק 7 פעמים (השם ש-די מופיע פעמיים לקראת סוף הסיפור)⁷

למען האמת ריבוי הופעת ה' בסיפור הוא מפתיע. על פניו, אין בסיפור התייחסות של המספר לדיבור או לפעולה כלשהי של ה' עובדה שהביאה חוקרים רבים למסקנה שהשפעתו של ה' על העלילה במגילת רות מועטה.⁸

המיפוי של הופעת ה' במהלך הפרק מציגה לדעתי תמונה שונה מעט.

אלו הן שבע ההופעות של שם ה' במהלך הפרק:

1. (ו) וַתָּשָׁב מִשְׁדֵּי מוֹאָב כִּי שָׁמְעָה בְּשָׂדָה מוֹאָב כִּי פָקַד ה' אֶת עַמּוֹ לְתֵת לָהֶם לֶחֶם.
2. (ח) וַתֹּאמֶר נְעָמִי לְשִׁתִּי כְלִתִּיהָ לָכֶנָּה שִׁבְנָה אִשָּׁה לְבֵית אִמָּה יַעֲשֶׂה ה' עִמָּכֶם חֶסֶד...
3. (ט) יְתֹן ה' לָכֶם וּמִצָּאֲן מְנוּחָה אִשָּׁה בֵּית אִישָׁה וַתִּשָּׁק לָהֶן וַתִּשָּׂאנָה קוֹלָן וַתְּבַכֶּינָה.

⁶ מבין החוקרים, ישנם רבים שראו באסון שעבר על המשפחה, עונש על השתקעותם במואב, אך יש שראו בכך טרגדיה ללא פשר. ראו למשל, זקוביץ, רות, מקרא לישראל, תש"ן תל אביב, עמ' 9.

⁷ לדעתו של קאסוטו, פירוש על ספר בראשית, ירושלים תשכ"ה, עמ' 5-6 מספר ההופעות ובייחוד אם הוא מופיע 7 פעמים הוא נקודה בעלת משמעות, ולדעת אחרים יש לייחס לכך פחות משמעות.

⁸ גרוסמן שם, עמ' 31.

4. (יג) ... אֶל בְּנֵי כִי מֵר לִי מֵאֵד מִכֶּם כִּי יֵצֵא בִי יָד ה' .
5. (יז) בְּאֶשֶׁר תִּמְוִתִּי אָמוּת וְשֵׁם אֶקְבֵּר כֹּה יַעֲשֶׂה ה' לִי וְכֹה יוֹסִיף כִּי הַמָּוֶת יִפְרִיד בֵּינִי וּבֵינְךָ.
6. (כא) אֲנִי מֵלֶאָה הַלְכָתִּי וְרִיקָם הִשְׁיִבֵנִי ה' לָמָּה תִקְרָאנָה לִי נַעֲמִי
7. 'וה' עָנָה בִּי וְשִׁדְי הָרַע לִי.

שם ה' נזכר בעיקר בפיה של נעמי (חמש פעמים). הוא נזכר פעם אחת נוספת בפי המספר בהתייחסותו לשמועות נעמי: "כי שמעה כי פקד ה' את עמו לתת להם לחם" (פסוק ו') ופעם אחת בפיה של רות (פסוק יז). בולטת אם כן העובדה ששם ה' נוכח במיוחד בפי נעמי ובמחשבתה. בנוסף, יש לציין שהופעת שם ה' במהלך הפרק צמודה ומתייחסת לפעולות של ה' שנעשו בעבר ושיעשו בעתיד. התייחסות לפעילותו של ה' בעבר: 'פקד ה''; 'יצאה בי יד ה''; 'השיבני ה''; 'ה' ענה בי'. התייחסות לפעילותו של ה' הצפויה בעתיד: 'יתן ה'', 'יעש ה''. אזכורים אלו מבליטים את האמונה של נעמי (ושל רות באזכור אחד) בנוגע להשפעתו של ה' על המציאות ולעובדה שה' מחולל אותה. העובדה ששמו של ה' אינו מופיע בפי המספר אלא רק בפי הדמות המרכזית שמופיעה בפרק א' - נעמי, מדגישה את התודעה האמונית של נעמי.⁹ נדמה שהדיבור הנרחב של נעמי המזכיר את אמונתה בה' ובהשפעתו על המציאות מהווה דרך של המספר להביע את הערכתו החיובית לדמותה כמי ששרדה את הטרגדיה שאחזה במשפחה, ודרך התמודדות כשהיא מבקשת להתמודד עם הגזירה האלווקית כשהיא חוזרת לבדה. מובן שהקשר זה מעצים את המשמעות של בחירתה של רות בהליכתה לצידה של נעמי עם תפיסה אמונית זו. השימוש בשם ה' גם מצד רות בהקשר אמוני דומה לזה של נעמי אך מחזק את השותפות בגורל של שתי הנשים.

שתי הדמויות הנזכרות לאורך הפרק כולו, שעשו את כל הדרך ממואב ליהודה, מזכירות את שם ה' בפיהן לאחר מיון וסימון הדמויות שמופיעות בסיפור, נעבור לאתר פעלים ושורשים הקשורים לדמויות אלו, המופיעים בתדירות גבוהה בטקסט.

ב. איתור וניתוח הפעלים המרכזיים בסיפור

1. הליכה ושיבה

שני פעלים חוזרים במהלך הפרק הנוגעים למסע הפיזי שהדמויות עוברות במהלכו. השרש 'הלך' - מופיע 10 פעמים במהלך הפרק. הופעתו הראשונה במצג הסיפור בתיאור הליכתו של אלימלך למואב, והיא מתייחסת לתנועה הגיאוגרפית המקדימה של הסיפור ממערב למזרח, מבית לחם למואב. שאר ההופעות (9) משובצות במהלך תיאור המסע ליהודה. יש לציין, שפעמיים מתוך ההופעות של הפועל 'ללכת' במהלך מסע זה נשמעות מפי נעמי בקריאתה לכלותיה לשוב חזרה למואב. (פרט זה יהיה בעל משמעות בהמשך)

ריבוי השימוש בפועל זה ממחיש את העובדה שלפנינו תיאור של מסע הליכה ממקום למקום. לאחר איתור פועל זה וסימונו, נכון לשאול את התלמידים, מהו המעשה המרכזי שמתואר בפרק שלפנינו, כאשר כמובן הציפיה היא לתשובה שהפרק עוסק במסע, בהליכה של הדמויות הנזכרות ממקום למקום. המשימה השניה לתלמידים תהיה: סמנו לאן הולכות הדמויות בכל אחת מההופעות של השורש 'ללכת'. כמובן שגם תשובה שמתייחסת לשורש 'לשוב' או לשורש 'אמר' תתקבל נתייחס אליהם בשורות הבאות. פעילות זו מקדמת את ההבנה שהסיפור מתנהל במרחב שבין מואב ליהודה.

⁹ ראה עוד בעניין זה, כהן, עיונים בחמש מגילות עמ' 110.

השורש השני הבולט בכמות הופעתו בפרק הוא 'לשוב'. השורש מופיע במהלך הפרק שתיים עשרה פעמים, והוא מלווה את תהליך השיבה של הדמויות לבית לחם. שורש זה, מעמיס משמעות על השורש הקודם: 'ללכת'. מהשימוש המרובה בשורש 'לשוב' מסתבר שבסיפור שלפנינו לא מדובר בסתם הליכה, ממקום למקום. אלא בהליכה עם ייעוד של שיבה של האנשים אל המקום ממנו יצאו, על כל המשמע הטעון בעניין. ההליכה הופכת להיות טעונה במשמעות נפשית ואולי אף אידיאולוגית. עוד נחזור למשמעותו הרחבה של שורש זה לקראת סוף המאמר.

2. אמירה

כאמור, בסיפור שלפנינו, במהלך המסע מתרחש שיח בין שלוש הנשים. אך טבעי הדבר שבתיאור יופיע פעמים רבות השורש 'אמר' -

השורש 'אמר' מופיע בפרק 8 פעמים. שתי ההופעות האחרונות משובצות בחתימת הסיפור, בארבעת הפסוקים האחרונים המתארים את הגעת שתי הנשים לבית לחם והשיח של נעמי עם נשות העיר.¹⁰ הבחנה זו תתקבל לאחר כל הסימונים של השורש: 'אמר' בשאלה: מי מדבר אל מי בכל אחד מהדיבורים:

1. נעמי לכלותיה (ח')
2. כלות נעמי לנעמי (י')
3. נעמי לכלותיה (יא)
4. (נעמי לעצמה בשיח פנימי - יב)
5. נעמי לרות (טו)
6. רות לנעמי (טז)
7. נשות העיר לנעמי (יט)
8. נעמי לנשות העיר (כ)

ראשית נבדד את השימוש החריג: כי אֶמְרָתִי יִשְׁלִי תִקְוָה (פסוק י"ב) שמציין ביטוי של שיח פנימי של נעמי. שאר חמש ההופעות של השורש 'אמר' בצורה החוזרת: 'ותאמר', 'ותאמרנה' מסמנות את מהלך השיח בין שלוש הנשים.

ככלל ניתן לומר, שבכל טקסט שיש בו שיח בין דוברים, סימון השורש 'אמר' ועימוד השורות בהתאם עשוי לסייע להבחין במהלך הטקסט ולמפות את שלביו כפי שנדגים מיד. השיח של נעמי וכלותיה מתנהל בכמה שלבים החלוקה בין השלבים באמצעות הפתיחה 'ותאמר/נה' מצביעה על מהלך השיח שהביא בסופו של דבר לפרידה של עורפה מנעמי ורות, ולבירור דבקותה של רות בנעמי.

שיח 1

(ח) ותאמר נעמי לשתי כלותיה

לְכֹנָה שִׁבְנָה אִשָּׁה לְבֵית אֹמִי יַעַשׂ ה' עִמָּכֶם חֶסֶד כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתֶם עִסְתֶּם מֵתִים וְעַמְדִּי:

(ט) וַתֵּן ה' לָכֶם וּמִצָּאֵן מְנוּחָה אִשָּׁה בֵּית אִישָׁה וַתִּשָּׂאֵן קוֹלָן וַתִּבְכֶּינָה:

(י) ותאמרנה לָהּ כִּי־אֵתָךְ נָשׁוּב לְעַמֶּךָ:

¹⁰ מעניין לשים לב שלמרות שנשות העיר לא מוזכרות בפסוקים במפורש אלא רק בניסוח הייחודי "ותהום כל העיר עליהן ויהי כבאנה בית לחם ותהם כל-העיר עליהן ותאמרנה הזאת נעמי ותאמר אליהן אל-תקראנה לי נעמי קראן. לי מרא" (יט-כ). אולם דרך השימוש בפעלים 'ותאמרנה' 'ותאמר להן', 'קראן' 'אל תקראנה', מסגירה את העובדה שכל השיח כאן הוא שיח נשי. ההבחנה בצורת הפועל חושפת תוכן שאינו מופיע בדרך הגלויה, הערה זו מבליטה את העובדה שהסיפור בפרק א' מציג חברה נשית בלבד. שמא יש בדבר זה אמירה כלשהי על פשיטת הרגל של החברה הגברית?

שיח 2

(יא) **ותאמר** נעמי שְׁבִנָּה בְּנִתִי לָמָּה תִּלְכָּנָה עִמִּי הַעוֹד־לִי בָּנִים בְּמַעַי וְהָיוּ לָכֶם לְאַנְשִׁים :
(יב) שְׁבִנָּה בְּנִתִי לָכֵן כִּי זָקַנְתִּי מִהָיוֹת לְאִישׁ כִּי **אָמַרְתִּי** יִשְׁלִי תִקְוָה גַם הָיִיתִי הַלֵּילָה לְאִישׁ וְגַם יָלַדְתִּי בָּנִים :
(יג) הִלְהֹן תִּשְׁבְּרָנָה עַד אֲשֶׁר יִגְדְּלוּ הִלְהֹן תַּעֲגֹנָה לְבִלְתִּי הָיוֹת לְאִישׁ
אֶל בְּנִתִי כִּי־מִרְלִי מְאֹד מָכַס כִּי־צָאָה בִּי יְדֵה' :
(יד) וַתִּשְׁנָה קוֹלָן וַתִּבְכֶּינָה עוֹד וַתִּשָּׁק עָרְפָּה לַחֲמוּטָהּ וְרוֹת דְּבָקָה בָּהּ :

שיח 3

(טו) **ותאמר** הִנֵּה שָׁבָה בְּמִתְדָּךְ אֶל־עַמָּה וְאֶל־אֱלֹהֶיהָ שׁוֹבִי אַחֲרַי בְּמִתְדָּךְ :
(טז) **ותאמר** רוֹת אֶל־תִּפְגְּעִי־בִי לְעִזְבֶּךְ לְשׁוֹב מֵאֲחֵרֶיךָ
כִּי אֶל־אֲשֶׁר תִּלְכִּי אֵלָיךְ וּבְאֲשֶׁר תִּלְיִנִי אֵלָיון עִמָּךְ עִמִּי וְאֶל־הָיָה אֵלָיךְ :
(יז) בְּאֲשֶׁר תִּמְוֹתִי אָמוֹת וְשָׁם אֶקְבֹּר כֹּה יַעֲשֶׂה ה' לִי וְכֹה יִסִּיף כִּי תִמְוֹת יִפְרִיד בֵּינִי וּבֵינֶךָ :
(יח) וַתֵּרָא כִּי־מִתְאַמֶּצֶת הִיא לָלֶכֶת אֵתָּה וַתִּחְדָּל לְדַבֵּר אֵלֶיהָ :

בשלב הראשון נעמי מנסה לשכנע ולדחוק את כלותיה לשוב למואב, מאמץ ראשוני זה לא מצליח ושתי הכלות דבקות בה (ח-י). שלב זה פותח באמירה של נעמי: 'ותאמר' ובתגובה קצרה ומשותפת של שתי הנשים: 'ותאמרנה' להן. 'ותאמר' נשוב לעמך' (ג) השיח הראשון נגמר כשידן של הכלות לכאורה, על העליונה. הן מתעקשות לשוב איתה ליהודה.

בשיח השני, מוסיפה נעמי מאמץ לשכנע כלותיה לשוב למואב. הפעם, מאמצה נושא פרי ועורפה נפרדת וחוזרת לביתה במואב. בשיח זה, רק נעמי דוברת ואין תגובה של הכלות, כאילו לומר, השיח הסתיים ללא מענה מצד הכלות. במקום דיבור יש בכי משותף של שתי הכלות, אולם לאחר הבכי, לראשונה ישנה הפרדה בין שתי הכלות: 'ותשנה קולן ותיבכנה עוד ותשק ערפה לחמוטה ורות דבקה בה' (יד)

השיח השלישי מתקדם למאמץ נוסף, מאמץ מדוכז של נעמי כנגד רות כדי לשכנע אותה לשוב למואב כפי שעשתה עורפה. הפעם, כמו בשיח הראשון, רות עונה לה מענה, סרבני, (בדומה למענה הראשון של שתי הכלות). רות עונה לרות בנאום ארוך ובעל משמעות, שמוביל להפסקת נעמי במאמציה לשכנע את רות כלתה: 'ותרא כימתאמצת היא ללכת איתה ותיחדל לדבר אליה'.

די להתבונן במסגרת החיצונית של הסיפור המעוצבת באמצעות מילת הפתיחה 'ותאמר' כדי להבחין במהלך השיח. בתחילה נאום של נעמי באורך שני פסוקים, ולעומתו מענה סרבני של שתי הכלות. בשלב שני נאום ארוך של נעמי באורך שלושה פסוקים, ללא מענה של שתי הכלות, המביא לפרידת עורפה. ולבסוף נאום אחרון קצר של נעמי באורך פסוק אחד, ומענה ארוך יותר של רות באורך שני פסוקים שלאחריו אין מענה של נעמי. 'ותחדל לדבר אליה' - אך טבעי הדבר, שנאומה האחרון של רות מקבל משקל גדול ומשמעותי. במובנים רבים, נאום המענה של רות לנעמי, עומד במרכז הפרק הזה, והוא משקף את דבקותה של רות בנעמי לא רק מן ההיבט האישי והמשפחתי אלא בהיבט הנפשי והאידיאולוגי. בנאום זה היא מניחה את התשתית לספר כולו.

ניתוח הפעלים והופעתם במהלך הפרק מלמדנו שכשם שההליכה של הנשים איננה הליכה סתמית אלא מסע בעל משמעות נפשית שיש בו קונפליקטים והכרעות, הרי שגם השיח בין הנשים במהלך המסע הוא שיח מתפתח בעל משמעות.

עד עתה, התמקדנו בפעלים המופיעים לאורך הסיפור באיתורם וסימונם על מנת לעמוד על התפתחות הסיפור ברובד הבסיסי שלו, בהבנת האינפורמציה העולה מתוכו ובהבנת מקומם של השחקנים במהלך הסיפור, הופעתם והיעלמותם. איתרנו את הפעלים המרכזיים שמופיעים בסיפור על מנת להבין שהסיפור מתמקד במסע שיבה שבמרכזו עומד שיח חשוב לבירור זהות הדמויות.

לקראת סיום המאמר, אני מבקש לחזור ולטפל במעמדו של אחד הפעלים שהזכרנו: 'לשוב' העונה להגדרה של 'מילה מנחה' כפי שהוצגה על ידי בובר כ'חזרה רבת משמעות'¹¹

השורש 'שוב' כמילה מנחה בסיפור

במהלך בחינת הפעלים שהוזכרו לעיל הוצע לשים לב לתנועה של הדמויות במרחב הגיאוגרפי-פיזי שבין מואב ליהודה. הבחנו שלשורש 'שוב' ישנה משמעות תמטית עמוקה בהקשר זה. מעבר להיבט האינפורמטיבי והגיאוגרפי שקשור לפועל 'לשוב'. לשורש זה ישנה משמעות שמקנה למעשה ההליכה של הנשים היבט נפשי ואולי גם אידיאולוגי שהרי אינו דומה לאדם ההולך ועובר ממקום למקום לאדם השב למקום מגוריו. ראשית, יש לציין את ההפתעה שבייחוס השורש 'לשוב' ליהודה ביחס לערפה ולרות לנוכח העובדה שאין סימנים לכך, שרות וערפה היו אי פעם בבית לחם יהודה. אפשר שכבר בעובדה זו, סומן השורש 'לשוב' כמילה בעלת משמעות עודפת, מעבר לאינפורמציה הסיפורית שקיימת במילה זו.¹²

מעמדו של השורש 'לשוב' מתעצם בסיפור שלפנינו גם בשל היקף השימוש בו בפרק ובייחוד בשל השימוש הייחודי שהמספר והדמויות עושים בפועל זה במהלך הסיפור שלפנינו. כאמור, הפועל 'לשוב' מופיע במהלך פרק א' 12 פעמים. יושם לב לשימוש המשתנה של השורש 'לשוב' במהלך הפרק, השימושים השונים באים לידי ביטוי בדרך הסימון השונה של הגופנים של שורש זה:

א. תיאור של המספר על שיבת הנשים ליהודה - 4 פעמים

- (ו) וַתָּקֶם הָיָא וְכַלְתִּיהָ וַתֵּשֶׁב מִשְׁדֵּי מוֹאָב
(ז) וַתֵּצֵא מִרְהַמָּקוֹם אֲשֶׁר הָיְתָה־שָׁמָּה וַשְּׁתִי כַלְתִּיהָ עִמָּה וַתֵּלַכְנָה בְּדֶרֶךְ לְשׁוֹב אֶל־אֶרֶץ יְהוּדָה
(כב) וַתֵּשֶׁב נַעֲמִי וְרוּת הַמּוֹאֲבִיָּה כַלְתָּה עִמָּה הַשָּׁבָה מִשְׁדֵּי מוֹאָב וְהָמָּה בָּאוּ בֵּית לָחֶם בְּתַחֲלַת קָצִיר שְׁעָרִים

ב. פנייה של נעמי לעורפה ולרות לשוב למואב - 5 פעמים

- (ח) וַתֹּאמֶר נַעֲמִי לְשְׁתֵי כַלְתֵּיהָ
לָכֶנָה שָׁבָה אִשָּׁה לְבֵית אִמָּה יַעֲשֶׂה ה' עִמָּכֶם חֶסֶד כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתֶם עִם־הַמֵּתִים וְעִמָּדִי:
(יא) וַתֹּאמֶר נַעֲמִי שָׁבָה בְּנָתִי לָמָּה תֵּלַכְנָה עִמִּי הַעוֹד־לִי בָנִים בְּמַעֲי וְהָיוּ לָכֶם לְאֻנְשִׁים:
(יב) שָׁבָה בְּנָתִי לָכֵן כִּי זָקַנְתִּי מִהָיוֹת לְאִישׁ כִּי אָמַרְתִּי יִשְׁלִי תִקְוָה גַם הָיִיתִי חַלְזָה לְאִישׁ וְגַם יָלַדְתִּי בָנִים:
(טו) וַתֹּאמֶר הִנֵּה שָׁבָה בְּבִמְתָּךְ אֶל־עַמָּה וְאֶל־אֱלֹהֶיהָ שׁוּבִי אַחֲרַי בְּבִמְתָּךְ:

¹¹ י' גרוסמן, (רות, גשרים וגבולות, אלון שבות, תשע"ו, עמ' 58) עמד על צמד המילים 'לשוב' - 'לשבת' כצמד מילים מנחות בספר.

¹² ראו בעניין זה: א' אלטר, אמנות הסיפור במקרא (ש' צינגל תרגמה), תל אביב תשמ"ח עמ' 74; ג"ח כהן, עיונים בחמש המגילות, ירושלים 2006 עמ' 100-101.

ג. דברי רות וערפה על רצון לשוב עמה ליהודה - פעם אחת

(י) וַתֹּאמֶר נְהַלְלָהּ כִּי־אֵתָהּ נָשׁוּבָה לְעַמָּהּ:

ד. דברי רות על אי רצונה לשוב למואב, ולנטוש את נעמי - פעם אחת

(טז) וַתֹּאמֶר רות אֶל־תַּפְגֵּעִי־בִי לְעֶזְבֶּךָ לָשׁוּב מֵאַחֲרֶיךָ

ה. דברי נעמי על שיבתה ליהודה - פעם אחת

(כא) אֲנִי מְלָאָה הַלֵּכְתִּי וְרִיקָם הָשִׁיבֵנִי ה' לָמָּה תִקְרָאנָה לִי נַעֲמִי וְה' עָנָה בִּי וְשָׁדִי הָרַע לִי. השימוש בשורש 'לשוב' בהתייחס לשיבה ליהודה מסומן בגופן בולט רגיל. והוא מתכתב עם מהלך הסיפור ומגמתו: מסע חזרה ממואב ליהודה. לעומת זאת השימוש בפועל הזה בהתייחס לשיבה למואב מסומן בגופן בולט ומוטה. מספר חוקרים עמדו על הבחנה זו כביטוי למתח שמאפיין את ליבו של הסיפור. המתח בין הבחירה בדרך מואב, בשיבה אל מואב המיוצגת בבחירתה של עורפה ובהמלצתה ודחיפתה של נעמי ובין הבחירה בדרך השיבה אל יהודה המיוצגת בבחירתה הייחודית של רות, בניגוד להמלצתה של נעמי ובשונה מהדרך ההגיונית שבחרה בה עורפה.¹³ נדמה, שהמספר השווה של הופעת השורש 'לשוב' לכל אחד מהכיוונים: שש פעמים לכיוון יהודה ושש לכיוון מואב - סה"כ שתיים עשרה פעמים, מבליט ומסמל את הקונפליקט המצוי בפרק. השיח בין הנשים במהלך המסע מחדד את השאלה מהי זהותה של כל אחת מהדמויות. הנימוקים בעד השיבה לכל אחד מהמקומות נוגעים בסוגיות אישיות ומשפחתיות (המשכיות המשפחה) ובסוגיות לאומיות ותיאולוגיות: "וַתֹּאמֶר הִנֵּה שָׁבָה יְבָמְתְּךָ אֶלְעִמָּה וְאֶל־אֱלֹהֶיהָ שׁוֹבִי אַחֲרַי יְבָמְתְּךָ". המתח בין שני כיווני השיבה, בין השיבה למואב ולאלוהיה ובין השיבה ליהודה ולאלוהיה עומד במרכז הסיפור. ערפה הגדירה מחדש את זהותה כאישה מואבית ולעומתה רות בנאום מכוון קושרת את זהותה עם נעמי, עמה ואלוהיה עד כדי כך, שהקריאה לשוב למואב נראית בעיניה כבגידה: "14 וַתֹּאמֶר רות אֶל־תַּפְגֵּעִי־בִי לְעֶזְבֶּךָ לָשׁוּב מֵאַחֲרֶיךָ כִּי אֶל־אֲשֶׁר תִּלְכִּי אֵלָיוּ וּבְאֲשֶׁר תִּלְכִּי אֵלָיוּ עִמָּךְ עָמִי וְאֱלֹהֶיךָ אֱלֹהֵי". השורש 'לשוב' לאור כל זאת, נושא בתוכו את ליבת הסיפור ומגמתו.¹⁵ הדיון בעניינו מקדם באופן ניכר את ההבנה של הקורא אודות מגמת הסיפור.

לסיכומו של עניין בקשנו במאמר זה להציע גישה יישומית להוראת המקרא, העושה שימוש בכלי מחקרי ספרותי. הקריאה המכוונת שהודגמה על פרק א' במגילת רות פתחה בהבחנה, שעיקרו של הפרק עוסק בהליכה, בשיבה ממואב לבית לחם. לאורכו של מסע השיבה התפתח שיח בין הדמויות/הגיבורות של הסיפור שנתגלה באמצעות השורש החוזר 'אמר'. המעקב אחר הופעת פועל זה ועימוד הטקסט בעקבות זאת סייעו להבחין בהתפתחות השיח בין הדמויות. הדיון החותם את מעשה הקריאה המכוון התמקד בניתוח השימוש בפועל החוזר 'לשוב'. המסקנה שעלתה בעקבות הניתוח של הופעת השורש הייתה הצגת הקונפליקט בין שתי הכלות סביב זהותן הלאומית והתיאולוגית.

¹³ W. Dommershausen, 'Leitwortstil in der Ruthrolle', in: J. Neumann and J. Ratzinger (eds.) Theologie im Wandel, Munich 1967.

¹⁴ ראו זקוביץ (רות עמ' 61) שלאור במדבר י"ד מג: 'שבתם מאחרי ה' פירש זאת במשמעות של בגידה.

¹⁵ אפשר שלשורש 'לשוב' במשמעות הרחבה שלו, החורגת מההקשר הפיזי והגיאוגרפי, קיימת זיקה לפרשת התשובה בספר דברים ל'. השימוש הנרחב שיש לשורש 'לשוב' בפרשה זו בהתייחס לשיבה אל ה', ואל הארץ לאחר פורענות קשה, עשוי לרמוז לזיקה זו.

תלמיד שיעקוב אחר ההופעות השונות של הפועל בהקשרו הרחב, עשוי להבחין במתח הקיים בסיפור לאורך מסע השיבה ליהודה ולהגיע להבנת המשמעות העמוקה הקיימת בו.

הדרך המוצעת בפני המורה להובלת תלמידיו בתהליך למידה זה יכולה להתבצע באופן פתוח כלומר לעודד את התלמידים לחפש שורשים ופעלים החוזרים פעמים רבות לאורך הפרק (8 פעמים ויותר) פעילות זו תכוון את התלמיד לחקור בעצמו את הפעלים המתגלים ולהבין את משמעותם.

המורה יכול גם לכוון את תלמידיו באופן סגור ומסודר יותר, כלומר לכוונם לחשוף את הסיפור שלב אחר שלב ממעקב אחר הדמויות דרך חשיפת השורש: 'הלך' ולאחר מכן השורש 'אמר' ולחתום בניתוח ההופעה של השורש 'שוב' בדרך שהוצגה במאמר ועל מנת להתקדם עם המשמעויות השונות העולות במהלך הפרק. כמובן שהמורה יכול להחליט שהוא עוסק רק באחת הפעילויות, הכל תלוי ברמת הכיתה, בזמן שהוקצב ללמידה ולרצונו של המורה לגוון את דרכי ההוראה והלמידה בכיתה.

לסיום יש לומר שמובן, שלכל פרק בתנ"ך, עשויה להיות הופעה שונה של מילים חוזרות ואינו דומה פרק סיפורי לפרק של חוק או של נבואה. בסוגות אלו, יש לטפל בנפרד ולבחון את התועלת העולה מפעילות זאת בהתאמה. יחד עם זאת, נדמה שהעיקרון של קריאה מכוונת העושה שימוש במילים חוזרות כמפתח להבנה עמוקה יותר עשוי להיות רלוונטי בכל קטע קריאה שהוא.